

NIEUWSBRIEF

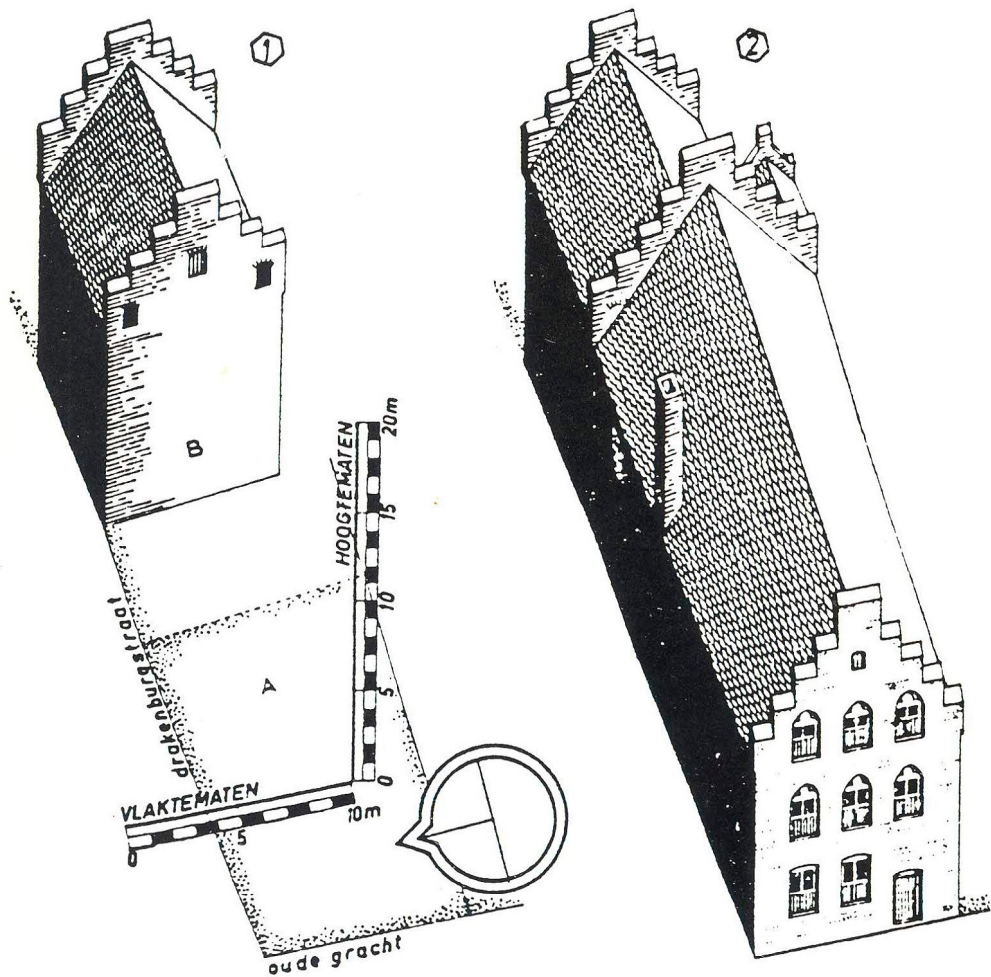
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 7

September 1993

Stichting Bouwhistorie Nederland

Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht Postbank 273441

Algemeen bestuur:

H. Janse (voorzitter)
A.H. van Drunen
B.J.M. Klück
E.M. Kylstra
J.M.H. Penders (onderwijs-coördinator)
D.J. de Vries
D.J.K. Zweers

Dagelijks bestuur:

K.J. Steehouwer (vice-voorzitter)
A.H.M. Glaudemans (secretaris)
R.J.W.M. Gruben (penningmeester)

Redactie Nieuwsbrief:

H. Janse (eindredactie)
R. Glaudemans
R. Gruben
D. Zweers

Redactieadres:

Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-145225

Kopij / reacties:

Vóór 1 december a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs:

U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

De conventie van Malta

Op 16 januari 1992 ondertekende minister d'Ancona te Valletta (Malta) het Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed. Momenteel worden de voorbereidingen getroffen ter bekrachtiging van deze zogenaamde Conventie van Malta. Hiervoor moet een goedkeuringswetje opgesteld worden. De SBN heeft hierover de minister een brief geschreven.

Wat heeft de SBN met archeologie te maken vraagt u zich wellicht af. Alles, zo blijkt uit artikel 1 lid 3 van het verdrag! In de Nederlandse vertaling staat: "Tot het archeologisch erfgoed behoren bouwwerken, gebouwen, complexen, aangelegde terreinen, roerende zaken, monumenten van andere aard, alsmede hun context, ongeacht of zij op het land of onder het water zijn gelegen". Hieruit blijkt duidelijk dat ook bovengrondse historische zaken zoals bouwwerken, gebouwen en complexen onder de bescherming van de Conventie van Malta vallen. In de volgende artikelen is echter slechts sprake van "archeologisch onderzoek" en van "opgravingen". Over bouwhistorisch onderzoek wordt niet gesproken. De artikelen van het verdrag hebben wel degelijk ook betrekking op het bovengrondse onderzoek van gebouwen. De SBN heeft deze omissie aan de minister meegedeeld. Het bestuur van de SBN is voornemens over deze kwestie overleg te gaan voeren met Tweede Kamerleden.

Het is van het grootste belang voor de bouwhistorie dat bij de noodzakelijke wijziging van de Monumentenwet het begrip "bouwhistorisch onderzoek" alsnog in deze wet wordt opgenomen. Het ontbreken ervan in de huidige Monumentenwet is er de oorzaak van dat bouwhistorie geen duidelijke plaats heeft in de monumentenzorg, zodat bij restauraties veel historische zaken verloren gaan en niet onderzocht worden.

De SBN wil te zijner tijd bij de wijziging van de Monumentenwet nadere tekstuele voorstellen doen en zal hierover contact opnemen met andere particuliere monumentenzorg-organisaties.

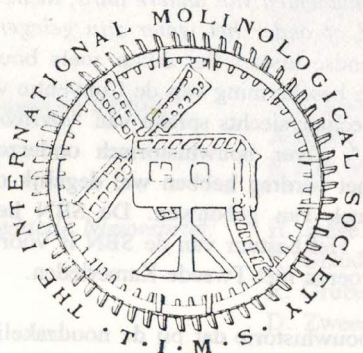
Ad van Drunen

The International Molinological Society

Molinologie, de wetenschap die zich richt op de studie van molens, heeft grote verwantschap met de bouwhistorie. Dit was reden voor The International Molinological Society - Nederland en de Stichting Bouwhistorie Nederland om een ruilabonnement van hun beider Nieuwsbrieven aan te gaan. In volgend artikel zal ik kort toelichten hoe de molinologie is ontstaan en wat de huidige stand van zaken is.

The International Molinological Society, in de spreektaal T I M S, is de ENIGE internationale molenvereniging (afb. 1).

Afb. 1

Het embleem van T I M S.

De oorsprong werd gelegd in 1965, toen voor het eerst op initiatief van de Portugese molendeskundige J.M. dos Santos Simoes een internationale bijeenkomst van molenliefhebbers werd georganiseerd.

Vier jaar later vond het tweede en in 1973 het derde Symposium plaats. Toen, in Oosterbeek (NL), werd T I M S formeel opgericht.

De vereniging telt thans ongeveer 250 leden uit enkele tientallen landen, overwegend uit West-Europa. In Nederland ontstond belangstelling voor meer frequente bijeenkomsten. Zo groeide de Nederlandse afdeling tot een vereniging met thans ruim 80 leden. Momenteel wordt gewerkt aan de formele bekrachtiging van de rechtsvorm.

Eenmaal per jaar wordt een excursie georganiseerd waarin aandacht wordt besteed aan één thema en eenmaal per jaar wordt een bijeenkomst gehouden waar voordrachten gegeven worden. Tevens vindt op deze dag de algemene ledenvergadering plaats.

De bijeenkomsten en de tweemaal per jaar uitgegeven Nieuwsbrief bieden, naast persoonlijke contacten, de mogelijkheid tot het uitwisselen van onderzoeksresultaten.

Molinologie richt zich op de studie van molens in de ruimste zin, zowel geografisch, historisch als methodisch. Interessant aspect van molens is dat techniek en bouwkunde in elkaar geïntegreerd zijn.

In Nederland wordt molinologie voornamelijk door amateurs bedreven. De meeste beoefenaren houden zich bezig met archief- en molentechnisch onderzoek. Doordat molentechniek naadloos overgaat in molenbouw is er een toenemende belangstelling voor molenbouwhistorie.

Evenals bouwhistorie is molinologie slechts een deelstudie. Met de woorden van wijlen professor J.M. dos Santos Simoes (Portugal): "(...) *Als zodanig behoort de molinologie tot de Geschiedenis der Techniek en dient derhalve als een onderdeel van de Geschiedenis der Beschaving te worden beschouwd*".

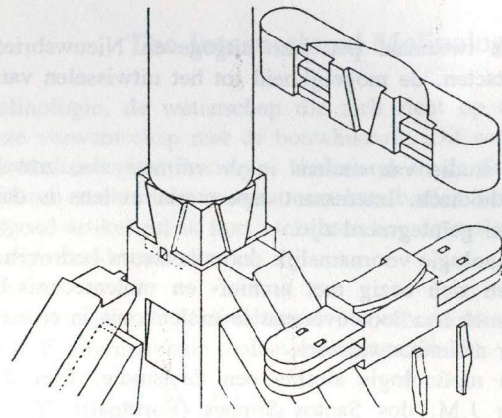
Het onderzoek is, zoals bij bouwhistorie, in eerste instantie gericht op de beschrijving van objecten. De samenhang van deze objecten met hun context (niet alleen bestaand uit molens!) levert dan weer een bijdrage aan de oplossing van de grote molenpuzzel. Aanvullend archiefonderzoek geeft informatie over de lokale en regionale geschiedenis. Door verbanden te leggen tussen de regionale geschiedenis en technische ontwikkelingen ontstaat een goed beeld van de sociaal-economische verhoudingen.

Door het onderwerp te bestuderen vanuit zoveel mogelijk verschillende invalshoeken kan de ontwikkeling van de molen als geheel gereconstrueerd worden. Het mag duidelijk zijn dat voor de bestudering van molenbouw en techniek een goed technisch inzicht nodig is (afb. 2). Bovendien vereist een goede interpretatie kennis zowel van het werken met de molen als van houtbewerking. Kennis van de werkwijzen van de ambachtelijke molenmaker is belangrijker dan bouwkundige kennis.

Anders dan van Nederland-Molenland voor de hand zou liggen, is van de ontwikkeling van de molens nog veel onbekend.

De molens in Nederland zijn veelal tot na de Tweede Wereldoorlog in bedrijf gebleven. Mogelijk dat deze alledaagsheid er oorzaak van is dat de historische belangstelling voor molens in Nederland laat op gang gekomen is. Zo kon het gebeuren dat in het begin van deze eeuw unieke Nederlandse literatuur werd aangekocht door het maalderijmuseum in Budapest.

Afb. 2 Constructiedetail uit T I M S - Nederland publicatie "Standerdmolens in Zeeland".

In 1923 werd vereniging "De Hollandsche Molen" opgericht door een aantal mensen die zich zorgen maakten om het grote aantal molens dat afgebroken werd. Het cultuurhistorische belang van de molens werd door hen erkend en als argument gebruikt in het pleidooi om molens te behouden. Niettemin werd in die tijd nog vrijwel geen onderzoek verricht: de vereniging richt zich - ook nu nog - op molenbehoud, en dat slechts in het materiële vlak.

De pionier op het gebied van bouwhistorisch molenonderzoek (met de nadruk op bouw) in Nederland was Anton Sipman (1906-1985). Sipman volgde de Tekencademie en was tekenleraar. Door zijn belangstelling voor tekenen en voor techniek raakte hij gefascineerd door de molens waarvan hij een groot aantal dokumenteerde; hoofdzakelijk in de vorm van tekeningen. Hoewel deze tekeningen niet altijd beantwoorden aan hedendaagse inzichten zijn ze van buitengewoon hoge kwaliteit. Hij verrichtte de opmetingen voornamelijk tussen 1933 en circa 1950. Sipman dokumenteerde alleen die molens waarvan hij meende dat deze representatief waren voor het gebied waarin ze stonden. Hierdoor was hij in staat vele regionale kenmerken te beschrijven. Zijn werken vormen nog steeds een belangrijke basis voor het hedendaags molenbouwhistorisch onderzoek.

Vanwege hun economische functie werden windmolens vaak over korte en lange afstanden verplaatst. Zo werd bijvoorbeeld tijdens de recessie in de Zaanse houtzagerij een aantal zaagmolens verplaatst, onder andere naar Vlissingen. De recessie was mede een gevolg van een studiereis van Tsaar Peter. Rusland liet voordien veel hout zagen door de Zaanse molens. Tsaar Peter keek de kunst af en contracteerde Zaanse molenbouwers om zaagmolens te bouwen in Rusland. Verschillende molens werden in Zaanse werkplaatsen gemaakt en naar Rusland verscheept. Ook zijn molenbouwers naar Rusland gegaan om daar molens te bouwen; dit ondanks toenemende bepalingen die het exporteren van molens en van kennis verboden. Zo kan men dus regionale kenmerken aantreffen op geheel onverwachte plaatsen.

Behalve molens die in hun geheel verplaatst werden, kan men in molens ook zeer vaak secundair gebruikt materiaal aantreffen. Merkwaardig is dat dit vrijwel uitsluitend materiaal is, dat over een grote afstand is aangesleept. Slechts zelden is in een molen een houten voorganger verwerkt. Hergebruikt materiaal van andere bouwwerken wordt vrijwel nooit in molens aangetroffen. Ook uit regionale constructiekenmerken blijkt, dat de windmolenbouwers relatief weinig contacten hadden met andere aannemers.

De grote stromen tweedehands materiaal geven inzicht in de landelijke economie. De materiaalstroom tijdens het laatste kwart van de vorige eeuw is al redelijk in kaart gebracht. Vondsten op dat gebied zijn daarom tegenwoordig vooral interessant voor de plaatselijke historici. Secundair gebruikt materiaal uit een voorganger kan echter wel informatie geven over een regionale ontwikkeling. Er is materiaal te vinden van constructies die reeds lang verlaten zijn. Samen met archeologische en archivalische vondsten kan dit materiaal helpen het enorme gat in onze kennis van de ontwikkeling van de molen te dichten.

Het is een teleurstellend gegeven dat restauraties de belangrijkste bedreiging vormen voor de historische aanwijzingen in molens. Alle molens en de meeste restanten zijn geïnventariseerd. Er worden vrijwel geen complete molens meer afgebroken; wel verdwijnen nog restanten. Veelal is het dan nog mogelijk een meer of minder haastige documentatie uit te voeren. Bij restauraties wordt de regel "Eerst documenteren, dan restaureren" echter zelden of nooit toegepast. Het is merkwaardig dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die zeer veel gegevens verzameld heeft, bij restauraties van molens op geen enkele wijze van een wetenschappelijke instelling getuigt. Wegens gebrek aan specifieke kennis bij eigenaren heeft de Rijksdienst echter een

grote inbreng bij restauraties. De bezuinigingen op subsidies bij restauraties brengen in elk geval met zich mee dat minder rigoreus vervangen kan worden.

De meest stiefmoederlijk behandelde categorie zijn de voormalige motormaalderijen. Vooral de kleinschalige maalderijen, uitgerust met één of twee koppels maalstenen, sluiten zowel economisch als technisch geheel aan op wind- en watermolens. Veelal zijn ze ondergebracht in gebouwen van een eenvoudige maar kenmerkende architectuur. Vaak zijn ze ingericht door de vroegere molenbouwers. Doordat de laatste jaren een hausse op gang gekomen is om molenrestanten tot complete molens te reconstrueren, is er een ware jacht ontstaan op onderdelen uit motormaalderijen. De uitgesloopte gebouwen kunnen dan in het gunstigste geval alleen nog dienen als woning. Hopelijk zal bij het Monumenten Selectie Project het belang van deze maalderijen ingezien worden. Helaas is bij het M.I.P. alleen de buitenzijde van de gebouwen geïnventariseerd; bij maalderijen zou een eventueel nog aanwezige inrichting een aanzienlijke meerwaarde geven.

Molinologie werd en wordt voornamelijk individueel bedreven. Van enige coördinatie op het gebied van ordening van gegevens is nog nauwelijks sprake. Onderzoeksresultaten zijn meer het gevolg van toevallige vondsten dan van gestructureerd onderzoek. Een eerste stap naar gestructureerd onderzoek zou kunnen zijn het ontwerpen van een nummersysteem waarin alle bestaande en verdwenen molens kunnen worden opgenomen. Een dergelijk systeem zal zijn vruchten afwerpen bij het koppelen van gegevens. Aan zo'n nummersysteem wordt inmiddels gewerkt. Voor het overige is de molinologie in Nederland afhankelijk van de goede bedoelingen van de beoefenaren. T I M S - Nederland hoopt een bijdrage te leveren door onderzoek te stimuleren en coördinatie te bevorderen.

Hopelijk kan het ruilabonnement het begin zijn van een vruchtbare kruisbestuiving met de Stichting Bouwhistorie Nederland.

Nico Jurgens

The International Molinological Society - Nederland
p/a A.J. IJzerman
Nieuwe Vaart 21
5161 AN Sprang-Capelle
tel. 04168-3668

Bouwhistorische waarnemingen in Roosendaal¹

Inleiding

De gemeente Roosendaal en Nispen heeft medio 1991 het initiatief genomen tot het opstellen van een gemeentelijke monumentenlijst. Hiertoe is een cultuurhistorische inventarisatie verricht, waarbij meer dan honderd panden zijn geselecteerd en beschreven. Deze panden worden nu door de gemeentelijke monumentencommissie beoordeeld en eventueel voor bescherming voorgedragen. Bij de beschrijvingen is de ouderdomsbepaling van de panden voornamelijk geschied op grond van primaire uiterlijke kenmerken. Van een aantal panden werd echter opgemerkt, dat ze in oorsprong waarschijnlijk ouder waren dan op grond van deze primaire uiterlijke kenmerken kon worden geconcludeerd.

Om deze veronderstellingen te controleren heeft de gemeente aan B.J.M. Klück en J.A. van der Hoeve opdracht verstrekt de ouderdom van een aantal panden te onderzoeken. Tevens moest worden aangeduid in hoeverre de oude constructies nog aanwezig zijn en welke waarde hieraan gehecht kan worden. Om een goed beeld te krijgen van historische constructies in Roosendaal hebben we deze lijst aangevuld met enige panden, waarvan enkele secundaire (minder opvallende) uiterlijke kenmerken een hoge ouderdom deden vermoeden.

Aangezien de tijd voor het onderzoek beperkt was, is gekozen voor het middel van de bouwhistorische opname, een betrekkelijke snelle, betrouwbare methode van onderzoek naar de ouderdom van panden.

Dit onderzoek heeft een aantal verrassende en onverwachte resultaten opgeleverd. Per pand is een kort verslag gemaakt; deze verslagen zijn gebundeld in het rapport *Bouwhistorische waarnemingen in de oude kern van Roosendaal*².

De belangrijkste gegevens bij het onderzoek in Roosendaal zijn ontleend aan de kapconstructies. De constructie van kappen heeft in de loop der tijd een duidelijke ontwikkeling doorgemaakt, zowel in de constructiewijze, het materiaalgebruik, de materiaalverwerking als in het systeem van de telmerken. Telmerken werden gebruikt om spantconstructies van de kap, die op de begane grond reeds pasklaar werden gemaakt, op de zolderverdieping in elkaar te zetten. Vooral dankzij het baanbrekende werk van H. Janse is veel bekend geworden over de ontwikkeling van kapconstructies in Nederland³.

Bij een aantal woningen bleken aan de zijgevels en de achtergevel ook veel gegevens over de (ver)bouwgeschiedenis te kunnen worden ontleend. In

Roosendaal zijn de meeste zij- en achtergevels namelijk ongepleisterd, zodat wijzigingen in het metselwerk goed zichtbaar zijn. In tegenstelling tot de voorgevels, die veelal sterk gemoderniseerd of zelfs integraal vervangen zijn, zijn zij- en achtergevels vaak weinig of niet gewijzigd.

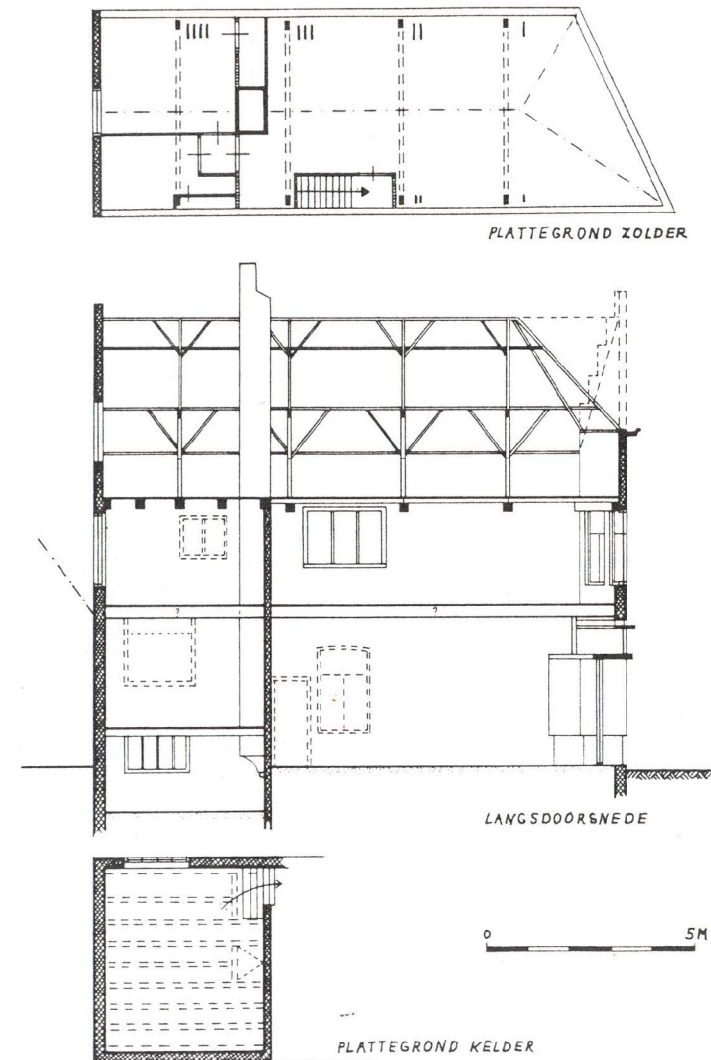
Bouwhistorisch onderzoek en bouwhistorische opname zijn zeer betrouwbare middelen gebleken bij de ouderdomsbepaling van een gebouw. Vaak vormen zij zelfs de enige methoden tot een ouderdomsbepaling, ofwel omdat archivalia ontbreken ofwel omdat verbouwingen onvoldoende geregistreerd zijn. Tevens zijn bouwhistorisch onderzoek en bouwhistorische opname de beste methoden om historische constructieve kenmerken op te sporen, waardoor oegenschijnlijk weinig opvallende gebouwen uitgekozen kunnen worden om als cultureel erfgoed beschermd te worden. Om tot een goede en verantwoorde restauratie te komen, is het bouwhistorisch doorgronden van een gebouw feitelijk een onmisbaar startpunt.

Een voorbeeld: Markt 8

Teneinde een idee van een bouwhistorische opname en de daarbij verworven resultaten te geven, zal één van de onderzochte panden worden toegelicht. Hiervoor is het pand Markt 8 gekozen, omdat aan de hand van dit huis verschillende aspecten van de opname kunnen worden toegelicht.

Markt 8 is een winkelhuis van twee bouwlagen met een zadeldak, dat aan de voorzijde is voorzien van een schildeind (afb. 3). De voorgevel heeft een 19de-eeuws karakter, terwijl de pui uit 1936 dateert. Reeds op het eerste gezicht wezen enige secundaire elementen op een oudere oorsprong: het metselwerk van de achtergevel, de steile helling van de kap en de oostelijke zijgevel. In de oostgevel bevinden zich twee eiken vensters (waarvan er één is dichtgemetseld), die op het eerste gezicht uit de 17de eeuw dateren. Inwendig werd deze indruk vrijwel direct bevestigd. Afgezien van enige veranderingen in de indeling van de plattegronden, wijziging van de meeste vensters en het interieur en de vernieuwing van de voorgevel, heeft het pand nog zijn complete 17de-eeuwse opzet en structuur.

Het huis heeft een traditionele tweeledige opzet, waarbij een tot aan de zoldervloer doorgaande dwarsmuur de beide bouwlagen in een langgerekte voorruimte (ca. 2/3 van de plattegrond) en een bijna vierkante achterraimte (ca. 1/3 van de plattegrond) verdeelt. Op de begane grond is de achterraimte verdeeld in een souterrain en een 'opkamer'. Bovengenoemde tweedeling heb-

Afb. 3 Markt 8: plattegrond van de zolder, de langsdoorsnede en plattegrond van de kelder (tek. auteur).

ben we vele malen aangetroffen, hoewel de aanwezigheid van een souterrain en opkamer tot nu toe slechts twee keer is aangetroffen, namelijk Markt 8 (uit de 17de eeuw) en Molenstraat 86 (vermoedelijk uit de 16de eeuw).

Tegen de scheidingmuur tussen de voorruimte en de achterruimte bevonden zich de schouwen, die uitmondten in een grote doorgaande schoorsteen. De voet van deze schoorsteen rust in het souterrain op een gewelfje, dat ontspringt op een engelenkopje. Op stilistische gronden moet dit engelenkopje in het begin van de 17de eeuw gedateerd worden.

Op de verdieping is in de voorruimte een samengestelde balklaag, bestaande uit moerbalken (zware balken tussen de dwarsmuren) en kinderbinten (kleine balken die op de moerbalken rusten). In de achterruimte moet een enkelvoudige balklaag aanwezig zijn, die echter niet zichtbaar is. Ten behoeve van de duidelijkheid van de tekening (afb. 3) is deze balklaag ingetekend naar de huidige vermoedens. In de oostgevel bevinden zich twee 17de-eeuwse eikehouten vensters: een gaaf drielichtvenster en een dichtgemetseld tweelichtvenster. Het drielichtvenster is tamelijk zeldzaam.

De kap (zolder) wordt gedragen door vier geheel uit eikehout opgebouwde spanten, elk bestaande uit twee gebinten. De ruwe wijze van bewerken en de onregelmatige structuur van het hout doen vermoeden dat de eikebomen in de omgeving zijn gekapt en bewerkt. De constructie en de verbindingen zijn typerend voor de vroege 17de eeuw. In de telmerken is een verschil te constateren tussen de westzijde (korte merken) en de oostzijde (lange merken). In de 19de eeuw is het voorste deel van de kap afgeschuind, toen de 17de-eeuwse trapgevel (afb. 3: stippellijn) is vervangen door de huidige lijstgevel. Omstreeks 1900 is de kap voorzien van een beplanking, vermoedelijk omdat de zolder een nieuw gebruik heeft gekregen. Aan de achterzijde zijn onder andere twee kamertjes voor dienstboden aangebracht. Zoals reeds opgemerkt is de oude winkelpui in de voorgevel (onder andere bekend van oude foto's) in 1936 vervangen door de huidige winkelpui.

Conclusies en opmerkingen

Op grond van de nu verrichte bouwhistorische opnames van in totaal 21 panden kunnen met de nodige voorzichtigheid enige algemene conclusies worden getrokken.

Allereerst kan worden geconcludeerd dat er in de kern van Roosendaal aanzienlijk meer oude panden behouden zijn gebleven dat tot nu toe werd aangenomen. Veelal zijn slechts de voorgevels en de indelingen van de plattegronden gemoderniseerd of geheel vernieuwd. Verdere verbouwingen

blijken vaak van ondergeschikt belang. Een treffend voorbeeld hiervoor is het pand Molenstraat 86, waarvan de voorgevel uit 1949/1950 dateert terwijl het huis zelf in hoofdlijnen uit de 16de en 17de eeuw dateert.

Bij het huidige onderzoek zijn slechts enkele panden bezocht, waarvan een oude oorsprong wordt vermoed. Bij een globale verkenning in de stadskern van Roosendaal bleken er nog veel meer panden aan te wijzen met secundaire 17de- of 18de-eeuwse kenmerken. Ook zijn er nog vele vroeg 19de-eeuwse panden aanwezig, die vanwege de eenvoudige architectuur nog ondergewaardeerd zijn.

Bij het huidige onderzoek zijn opvallend veel panden van 17de-eeuwse oorsprong aangetroffen. Hoewel het aantal onderzochte panden als steekproef veel te klein is, kan met enige voorzichtigheid de conclusie worden getrokken dat in het begin van de 17de eeuw een grote bouwactiviteit in Roosendaal heeft plaatsgevonden. Een zo grootscheepse vernieuwingsgolf wijst over het algemeen op rampzalige gebeurtenissen. Uit historisch onderzoek zijn grootschalige oorlogsvernietigingen en stadsbranden bekend uit 1572, 1583, 1590 en 1600. Blijkbaar heeft men vrijwel onmiddellijk de herbouw van de woningen ter hand genomen. Er zijn tot nu toe weinig sporen aangetroffen van woonhuizen van voor 1600. Mogelijk waren toen nog veel woningen in hout uitgevoerd, waardoor de vernietigende invloed van de stadsbranden groot was.

Bij het huidige onderzoek zijn in slechts drie huizen elementen van gebouwen uit de 15de of 16de eeuw aangetroffen. Zo hebben we in de kap van het 17de-eeuwse pand Markt 20a/22 onbeschadigde onderdelen aangetroffen van een vermoedelijk 15de-eeuwse houten vakwerkconstructie: een gevel of een tussenwand. Deze vakwerkconstructie heeft vermoedelijk deel uitmaakt van de noordwand van de Markt (ter hoogte van de huidige panden Markt 4-12). We moeten hierbij bedenken dat men in het verleden goed bouw materiaal nagenoeg nooit vernietigde (zoals heden ten dage), maar weer opnieuw gebruikte in hetzelfde of een ander pand. Het opnieuw bewerken van bestaande balken was aanmerkelijk goedkoper dan het nieuw maken van balken: materiaal was vele malen duurder dan arbeid. Bij het pand Raadhuisstraat 5/5a dateren de muren van de begane grond hoogstwaarschijnlijk uit de 16de eeuw. Het 16de-eeuwse pand bestond uit één bouwlaag en een kap. Bij de herbouw in het begin van de 17de eeuw heeft men de muren van dit huis verhoogd ten behoeve van het huidige pand, dat uit twee bouwlagen en een kap bestaat.

Het al eerder genoemde pand Molenstraat 86 heeft een souterrain, dat vermoedelijk uit de 16de eeuw dateert. De enige aanwijzing voor de datering van deze kelder bestaat in de vergelijking met kelders elders in Nederland en België, waarvan de bouwperiode uit andere bronnen bekend is (archiefontoerzoek of beter dateerbare bouwconstructies). De kap van dit pand dateert uit het begin van de 17de eeuw, toen het pand ofwel herbouwd is ofwel met een bouwlaag werd verhoogd; in de spanten zijn balken uit een oudere constructie verwerkt.

Tot aan het einde van de 18de eeuw had het stadsbeeld van Roosendaal een sterk 17de-eeuws karakter, zoals ook uit de prenten van D. Verrijck uit ca. 1780 blijkt. Aan de Markt valt een aaneenschakeling van trapgevels te zien, die gezien de vormgeving alle uit de eerste helft van de 17de eeuw dateren. Slechts een zeer gering aantal panden is in de 18de eeuw aangepast aan de toen heersende mode (stijlen).

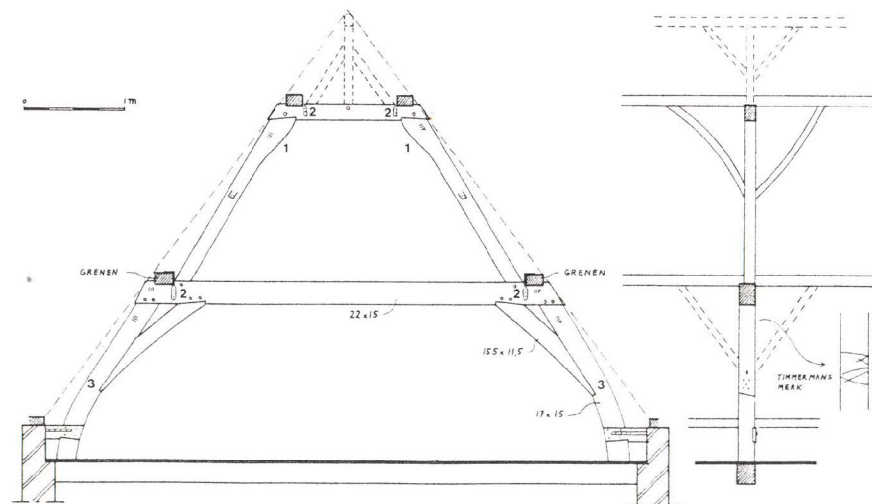
Tussen ca. 1780 en 1840 zijn in de kern van Roosendaal tamelijk veel nieuwe woningen gebouwd. In de kern van de stad is ook nu nog een serie woningen uit deze periode aan te wijzen, waaronder de (onderzochte) panden Raadhuisstraat 30 en 48. Daarnaast zijn veel bestaande woningen in deze periode aangepast, gemoderniseerd of vernieuwd. Een aantal woningen is in deze periode verhoogd van één bouwlaag met een kap tot twee bouwlagen met een kap. Voorbeelden hiervan zijn de woningen Raadhuisstraat 1 en 3, die blijkens de tekening van D. Verrijck in ca. 1780 nog uit één bouwlaag en een zadeldak bestaan. Te oordelen naar de vorm en constructie van de kap zijn ze in het begin van de 19de eeuw (ca. 1820) verhoogd tot twee bouwlagen en een kap. Ook bijvoorbeeld de intussen gesloopte woning Markt 6 is in genoemde periode verhoogd van één bouwlaag met een kap tot twee bouwlagen en een kap (gedateerd: 1836). Bij deze verbouwing is slechts de westmuur van het oude pand, dat uit het begin van de 17de eeuw dateerde, behouden gebleven. Gedeelten van de oude kap zijn opnieuw gebruikt in het nieuwe pand.

Misschien kunnen de bovengenoemde perioden (ca. 1600-1640 en ca. 1780-1840) beschouwd worden als bouwgolven, perioden waarin zeer veel gebouwd en verbouwd werd. Na 1850 zijn de verbouwingen van de door ons onderzochte panden niet meer te groeperen tot bouwgolven. De frequentie van de verbouwingen is na 1850 sterk toegenomen. Daarnaast werden de verbouwingen steeds ingrijpender en grootschaliger. Een opvallend kenmerk uit deze periode is de vervanging van het materiaal, zonder hergebruik van

oude materialen: arbeid werd steeds duurder in vergelijking met de kosten van materiaal.

Bij deze bouwhistorische opnames zijn in totaal zes oude (grotendeels) eiken kappen gedocumenteerd en één alleen bezichtigd en gefotografeerd. Deze zeven kappen zijn onderling sterk verwant, zowel in constructie als in materiaalgebruik. Door de wijze van constructie en het gebruik van zowel eiken als grenen balken zijn deze kappen te dateren in het begin van de 17de eeuw. De datering wordt bevestigd door een aantal andere gegevens; zie onder andere het engelenkopje onder het gewelfje van de schoorsteen van het huis Markt 8.

Omdat de kappen zoveel onderlinge overeenkomsten vertonen en dus niet als eenmalige constructies zijn aan te merken, is het zinvol ze te vergelijken met kappen elders in Nederland. Eén van de meest opvallende kenmerken in deze kappen is het gebruik van worteleinden en taksplitsingen van eikebomen voor het maken van spantbenen en korbelen uit één stuk (afb. 4). Dit ty-

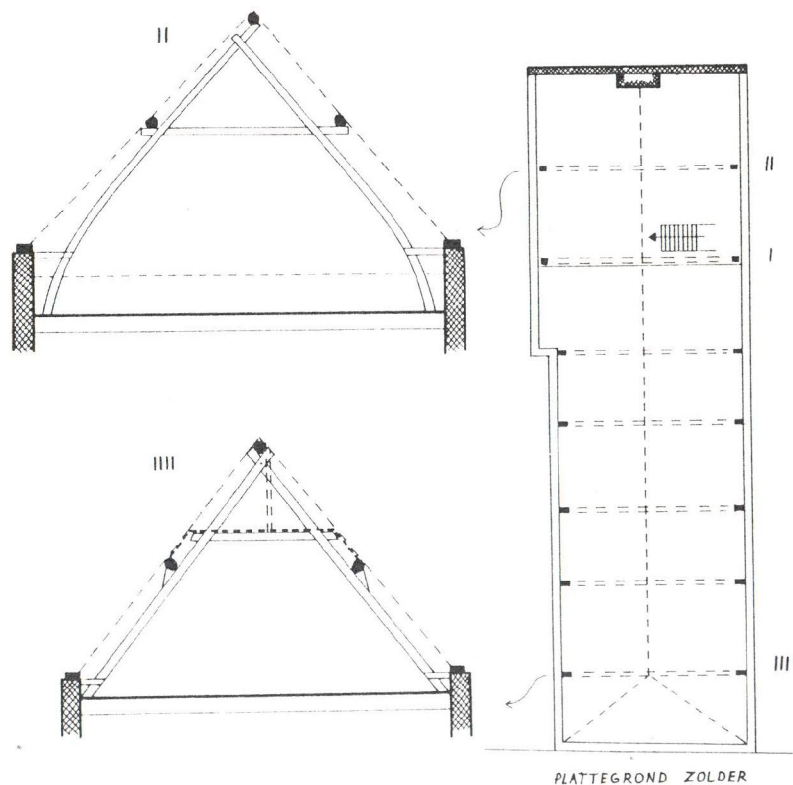

Afb. 4 Raadhuisstraat 20: aanzicht van kapspant | | | (tek. auteur).

pe spantbenen komt voor bij de panden Raadhuisstraat 5/5a, Raadhuisstraat 20 en Molenstraat 86. Een ander opvallend element is de verbinding tussen de wurmt en de dekbalken door middel van een ijzeren haak (afb. 4). Boven genoemde kenmerken wijzen op Belgische invloed (provincies Brabant en Antwerpen).

Volgens de huidige stand van het onderzoek naar de spreiding en datering van kaptypen in Nederland, hebben de nu onderzochte Roosendaalse kappen overeenkomsten met enkele 16de-eeuwse kappen in Vlissingen en Middelburg⁴. Er wordt daarbij verwezen naar soortgelijke voorbeelden in Mechelen en Diest, eveneens uit het midden van de 16de eeuw. Bij een on-

Afb. 5 Raadhuisstraat 30: grenen kapspant (tek. auteur).

derzoek naar de bouwgeschiedenis van het voormalige Cellebroedersklooster te Mechelen⁵ zijn echter ook soortgelijke spanten uit het begin van de 18de eeuw aangetoond (datering volgens archiefgegevens: 1710). In de Zuidelijke Nederlanden blijkt dit type spanten veel langer te zijn gemaakt en gebruikt dan in Nederland. De bouwpraktijk in Roosendaal sloot in de 17de eeuw blijkbaar meer aan op de Zuidnederlandse (Belgische) bouwwijze dan op de Hollandse bouwwijze.

In de vermoedelijk vroeg 19de-eeuwse kap van de winkel/woning Raadhuisstraat 30 bevinden zich twee spanten, die zijn samengesteld uit grenen krommers (afb. 5). Bij de bouw van traditionele kappen werden sedert de 13de eeuw veelal eiken krommers gebruikt, gebogen spantbenen (afb. 4). In het tweede kwart van de 17de eeuw raakte in de Noordelijke Nederlanden het eikehout op (met name krommers), zodat men op andere constructies moest overstappen. In vele gevallen werd overgestapt op het beter verkrijgbare grenehout, dat echter normaal niet als krommers voorkomt. In enkele gevallen heeft men toch krommers van grenehout gemaakt, zoals in het Huis Empe in de Gelderse gemeente Brummen. Omdat grenehout van nature recht hout is (niet krom groeit), zijn grenen krommers uitermate zeldzaam. In Roosendaal is het fenomeen van grenen krommers overigens des te opvallender, omdat in de zuidelijke Nederlanden tot diep in de 19de eeuw (nieuw gemaakte) eiken krommers bij de bouw van kappen zijn gebruikt. Tot op heden hebben in het westen van Brabant betrekkelijk weinig bouwhistorische inventarisaties en onderzoeken plaatsgevonden. Juist omdat nu in Roosendaal zo'n grote hoeveelheid gave en belangwekkende historische bouwconstructies is aangetroffen, lijkt het nuttig dat er in meerdere gemeenten dergelijke bouwhistorische inventarisaties en onderzoeken worden verricht.

Jan van der Hoeve

1. Dit artikel is een bewerking van: J.A. van der Hoeve, 'Bouwhistorische waarnemingen in Roosendaal', *Jaarboek de Ghulden Roos* 52 (Roosendaal 1992), 63-75.
2. J.A. van der Hoeve en B.J.M. Klück, *Bouwhistorische waarnemingen in de oude kern van Roosendaal* (manuscript, Amersfoort/Utrecht 1992).

3. H. Janse, *Bouwtechniek in Nederland 2, houten kappen in Nederland 1000-1940* (Delft 1989).
4. Janse, 136.
5. Mechelen, Nokerstraat 6. Niet gepubliceerd onderzoek uit 1984 door J.A. van der Hoeve en K.L. Thung.

Stichting Kastelenlexicon Nederland

Op 23 oktober 1992 werd in Utrecht de Stichting Kastelenlexicon Nederland (SKLN) opgericht. Volgens de statuten heeft de stichting ten doel:

Het (doen) publiceren van een lexicon waarin alle bestaande en verdwenen middeleeuwse kastelen van Nederland zijn opgenomen.

Belangrijk daarbij is dat de SKLN er naar streeft ook niet gepubliceerde archeologische en (bouw)historische gegevens in het lexicon te verwerken. Vooral de beschrijving van de bouwgeschiedenis vormt een belangrijk thema in de opzet. Dit is overigens niet verwonderlijk als men weet dat de SKLN direct is voortgekomen uit het in 1986 door een aantal 'Delftse' bouwhistorici opgerichte Kastelen Inventarisatie Project (KIP).

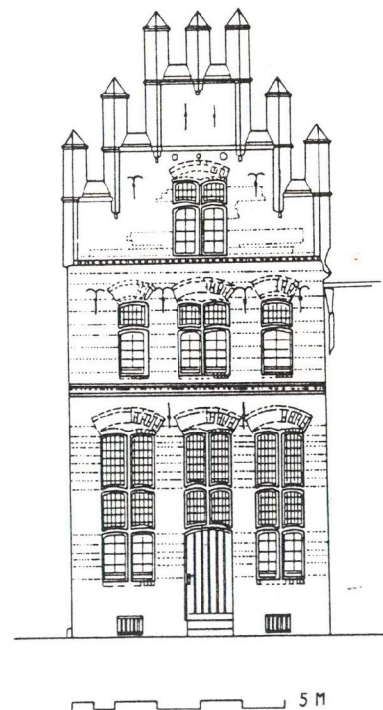
Na een lange periode van voorbereiding is onlangs de definitieve opzet van het lexicon gereed gekomen. Bouwhistorie en archeologie zijn daarbij prominent aanwezig. Het is daarom van groot belang dat de SKLN op de hoogte is van het bestaan van niet gepubliceerde bouwhistorische onderzoeksrapporten betreffende kastelen en versterkte huizen. Hiermee wordt het in de vorige Nieuwsbrief door de voorzitter van de SBN geopperde plan voor het opzetten van een bouwhistorische databank ook voor de SKLN actueel (zie H. Janse, 'Twee jaar SBN, terugblik en toekomstplannen', *Nieuwsbrief* 6 (juni 1993), 1-4). Het spreekt voor zich dat het bestuur van de SKLN bijzonder geïnteresseerd is in bouwhistorische rapportages betreffende kastelen. Zij hoopt dan ook dat de donateurs van de SBN de in eigen bezit aanwezige documentatie ter inzage willen geven, zodat de informatie in het lexicon zo volledig mogelijk zal zijn.

Rob Gruben

Stichting Kastelenlexicon Nederland (SKLN)
Postbus 572
3500 AN Utrecht

Boekbespreking Burgerhuizen aan de Duitse Nederrijn

Onder de titel *Städtischer Hausbau am unteren Niederrhein* schreef Christoph Dautermann een volkskunde-proefschrift over de historische burgerhuisvormen in een aan Gelderland en Limburg grenzende Duitse regio. Delen daarvan behoorden nog in de 15de en 16de eeuw aan het hertogdom Gelre, waaruit later ten dele Gelderland ontstond. Er bestaan dan ook in de constructie en in de vormgeving parallellen met Gelderse en Limburgse huizen. Nijmegen is overigens de enige Nederlandse stad die op de verspreidingskaarten in dit boek voorkomt (Reichsstadt). Hoe dan ook, vooral in het catalogusgedeelte krijgt de Nederlandse onderzoeker een goede indruk van de pluri-formiteit van de burgerhuistypen. Het is jammer dat de schrijver geen gebruik

Afb. 6 Kalkar, Markt 6, voorgevel (bron: Dautermann 1992).

heeft gemaakt van de opstellen van R.C. Hekker in de geschriften van de *Arbeitskreis für Hausforschung*, in het bijzonder over burgerhuizen in Nederlands Limburg. Dan zou er een wat rijkere typologie te analyseren zijn geweest. De invloed van de Nederlandse bouwhistorie blijkt wel in de behandeling van baksteenformaten en kapconstructies. Voorgangers als Eitzen, Schepers en Kaspar zijn weer voelbaar in de beschrijvingsmethoden van de wand- en vakwerkstructuur.

Echt eigentijds-volkskundig is het zwaartepunt richting verwarmings-geschiedenis, sociale structuur en de ontwikkeling van het toilet. Dautermann blijft echter voorzichtig in zijn conclusies en tracht nergens zijn "schaarse" gegevens in een al te knellend wetenschappelijk keurslijf te wringen. Grafieken over bouwconjuncturen blijven natuurlijk - als resultaat van de analyse van een sterk uitgedund restbestand - wetenschappelijk aanvechtbaar. Fraai zijn de heldere bouwtekeningen en andere illustraties. Toch is het jammer (en Dautermann memoreert dat ook) dat geen prenten en schilderijen met afbeeldingen van burgerhuizen in dit onderzoek zijn betrokken. Jan de Beijer immers reisde in de achttiende eeuw ook in dit gebied en maakte (onder andere) een prachtige tekening van het oude Wezel met kopse en dwarse zaalhuizen aan de straat.

Everhard Jans

C. Dautermann, *Städtischer Hausbau am unteren Niederrhein vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Rheinland - Verlag GmbH (Keulen/Bonn 1992), ISBN 3-7927-1328-4 (DM 82.-)

Korte mededelingen

Cursus Inleiding tot de Bouwhistorie

De belangstelling voor de door de SBN opgezette cursus *'Inleiding tot de bouwhistorie'* is overweldigend; blijkbaar voorzag zij in een behoefte. De cursus is inmiddels volgeboekt en het overmaken van het inschrijfbedrag heeft dan ook geen zin meer. Wel kan men zich inschrijven voor een wachtlijst, waarbij benadrukt moet worden dat herhaling van de cursus lang niet zeker is.

Donateursdag

Het dagelijks bestuur van de SBN zou graag uw mening horen over de afgelopen donateursdag in Den Bosch op 8 mei. Ondanks de zeer positieve reacties op de dag zelf zijn we er nog niet van overtuigd dat de ingeslagen weg de goede was. Was het wat u er van verwacht had, moet het anders of moet het niet op zaterdag? Er is bijvoorbeeld al gesuggereerd dat de dag beter in het najaar kan plaatsvinden. Suggesties betreffende locatie en thema voor de komende donateursdag zijn uiteraard ook welkom. Reacties graag schriftelijk naar het redactieadres.

'Nieuwe' Kroniek Utrecht

De nieuwste Utrechtse Kroniek is helemaal niet zo nieuw als je zou verwachten! Ter gelegenheid van het zeventigjarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht is een bundeling verschenen van alle artikelen op het gebied van archeologie en bouwhistorie die tussen 1926 en 1972 in het gelijknamige tijdschrift verschenen. Opvallend is het enorme aantal bijdragen van de hand van C.L. Temminck Groll over de woonhuizen, later deels gebruikt voor zijn dissertatie *'Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwest Europese steden'*. Verder bevat de bundel enkele belangwekkende artikelen over onderzoekingen in o.a. Vredenburg, de Paulusabdij, de Janskerk, de Pieterskerk en het tufstenen claustrale huis Wed 5-7. Wie zijn rijtje Utrechtse kronieken compleet wil hebben zal dit 'nul-nummer' beslist moeten aanschaffen (zie ook pagina 20).

Bouwen in Amsterdam

Dit najaar verschijnt het boek *'Bouwen in Amsterdam; het woonhuis in de stad'* van de hand van Henk Zantkuijl. Het boek is een bundeling van alle zestig losse afleveringen die onder dezelfde titel tussen 1973 en 1992 werden gepubliceerd. Het bevat 730 pagina's met bijna 3000 foto's en tekeningen van woonhuizen in Nederland, uiteraard met de nadruk op Amsterdam. Tot 31 december geldt een intekenprijs van fl. 150,=, daarna fl. 200,= in de verkoop. Informatie: Architectura & Natura A'dam, tel: 020-6236186 (zie ook pagina 20).

Korstmossen en muurbloempjes

AMSTERDAM, HET BESCHOUWEN WAARD (Gemeentelijk bureau Monumentenzorg Amsterdam, Amsterdam 1993).

BERENDS, G. en D.J. DE VRIES - 'Hausforschung in Vlaanderen', *Bulletin KNOB* 92 (1993), 119-121.

BRABANT BOUWT IN BAKSTEEN, *Na-oorlogse architectuur in Noord-Brabant 1945-1970* ('s-Hertogenbosch 1993).

DAUTERMANN, C. - *Städtischer Hausbau am unteren Niederrhein vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Rheinland - Verlag GmbH (Keulen/Bonn 1992), ISBN 3-7927-1328-4.

DRUNEN, A.H. van - 'Bossche gebouwen dendrochronologische gedateerd', *Bulletin KNOB* 92 (1993), 57-63.

GRONINGEN, C.L. van - 'Het stadhuis te Nieuwpoort in de Alblasserwaard', *Holland* 25 (1993), 77-90.

HOEVE, J.A. van der - 'Bouwhistorische waarnemingen in Roosendaal', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 52 (Roosendaal 1992), 63-75.

MIERLO, Th.M. van - 'Brand geeft schilderijen prijs', *Westerheem* 42 (1993), 209-212.

RODING, Juliette - 'De waag te Haarlem, een werck geduriger als ijser en stael', in: *Bouwkunst; studies in vriendschap voor Kees Peeters* (Amsterdam 1993), 441-454.

STAFLEU, M.H. (red.) - *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht* (Utrecht 1993), ISBN 90-5479-010-5.

STRIJBOS, H.H.M. - 'Metseltekens: figuren, tekens en symbolen in baksteen-metselwerk', in: *Restauratievademecum*, RVblad Metselteken 01 (afl. 32, 1993).

VRIES, D.J. de - 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (5)', *Bulletin KNOB* 92 (1993), 64-71.

WARFFEMIUS, Ab - 'En weg zijn de concurrenten...., vier gesloopte rooms Katholieke kerken te Breda', in: *Bouwkunst; studies in vriendschap voor Kees Peeters* (Amsterdam 1993), 597-618.

WEVE, W.F. - 'Het Armamentarium te Delft', *Erfgoed van industrie en techniek* 2 (1993), 88-93.

ZANTKUIJL, H.J. - *Bouwen in Amsterdam; Het woonhuis in de stad* (Amsterdam 1993), ISBN 90-71570-28-2.

Illustratie voorzijde: Het huis Drakenburg, Oude Gracht 114, fase 1 en 2 (tek. Th. Haakma Wagenaar 1961; bron: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972* (Utrecht 1993)).